

IEVADS

Vārdu atlase

Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca (MLVV) ir jauna latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca (paredzētais apjoms – apmēram 60 000 šķirklju), pie kuras patlaban strādā autoru kolektīvs LU Latviešu valodas institūtā un kas pakāpeniski, pa daļām tiek publicēta internetā (www.tezaurs.lv/mlvv).

Plašam lietotāju lokam paredzētā vārdnīca aptver dažādus latviešu valodas slāņus. Blakus vispārlietojamai leksikai, jaunākajiem aizguvumiem un jaundarinājumiem, izplatītākajiem terminiem un sarunvalodas vārdiem MLVV ir ietverti arī daži mūsdienās biežāk lietotie neliterārās leksikas vārdi un atsevišķi novecojuši vārdi. Vārdu krājuma analīzei izmantots mūsdienu latviešu valodas materiāls: MLVV kartotēka, materiāli no interneta (piem., www.korpuss.lv, www.letonika.lv, www.news.lv), kā arī dažādas jaunākās vārdnīcas un enciklopēdijas (sk. avotu un literatūras sarakstu).

Ierobežotā skaitā MLVV dotas šādas vārdu grupas:

1. mūsdienās **novecojuši**, arī **reti** lietoti vārdi un **apvidvārdi** (pēdējos gados vērojama šo vārdu „renesanse”, tāpēc biežāk lietotie ir ievietoti MLVV);
2. šauri speciāli **termini** (vairāk doti termini no nozarēm, ar ko cilvēks saskaras ikdienas dzīvē vai kas saistīts ar viņa vaļasprieku, piem., literatūra, māksla, sports, kulinārija, medicīna);
3. **neliterārās leksikas vārdi** (doti paši izplatītākie, ko lieto dažādu paaudžu runātāji);
4. **regulārie atvasinājumi** ar -ējs/-ēja, -ājs/ -āja, -tājs/-tāja (doti izplatītāko profesiju nosaukumi), **deminutīvi** ar -iņš/-iņa, -ītis/-īte (doti neregulāri veidoti atvasinājumi, piem., *gosniņa*, kā arī deminutīvi, kuriem ir kāda specifiska nozīme, piem., *kuģītis*, *laiviņa*), **atvasinājumi ar ne-** (parasti doti atvasinājumi, kuriem izveidojusies no pamatvārda atšķirīga nozīme vai nozīmes nianse);
5. **salikteni** (doti biežāk lietotie salikteni, kā arī tie, kuru nozīme nav izsecināma no saliktena sastāvdaļām);
6. **divdabji** (atsevišķā šķirklī doti adjektīvējušies vai substantivējušies divdabji);
7. **abreviatūras** (dotas izplatītākās, populārākās abreviatūras, kuras periodikā dažkārt pat neatšifrē);
8. **īpašvārdi** (doti, piem., dažu mitoloģisko personu nosaukumi).

Homonīmi doti katrs savā šķirklī un apzīmēti ar arābu cipariem.

Šķirklja uzbūve

Šķirklim ir (var būt) šādas daļas:

1. šķirklja vārds,
2. norāde par vārda izrunu,
3. vārda gramatiskās formas un gramatiskās norādes,
4. leksikostilistiskais un emocionāli ekspresīvais raksturojums,

5. semantikas skaidrojums,
6. ilustratīvais materiāls,
7. frazeoloģismi, to skaidrojums,
8. atvasinājumi,
9. komentārs par vārda cilmi,
10. normatīvais komentārs.

Šķirkļa vārds

Šķirkļa vārds parasti dots attiecīgās vārdšķiras **pamatformā** (piem., lietvārds vienskaitļa nominatīvā, darbības vārds nenoteiksmē).

Daudzskaitļa nominatīva formā doti daudzskaitlinieki (piem., *durvis, milti*), kā arī lietvārdi, kurus parasti lieto daudzskaitlī (piem., *auzas, griķi, putraini*). Daudzskaitļa nominatīva formā MLVV rādīti arī tautu nosaukumi (piem., *krievi, latvieši, kanādieši, kurdi*). **Gan daudzskaitļa, gan vienskaitļa** formā šķirkļa vārds dots, ja to biežāk lieto daudzskaitļa formā, bet samērā izplatīta ir arī vienskaitļa forma (piem., *cimdi - cimdš; kurpes - kurpe*).

Šķirkļa vārds **gan vīriešu, gan sieviešu dzimtē** tiek rakstīts t.s. darītājevārdiem (*pārdevējs, pārdevēja*), dažiem skaitļa vārdiem (*viens, viena*) un vietniekvārdiem (*viņš, viņa*). Šķirkļos, kuros skaidroti tautu nosaukumi, kas doti daudzskaitļa nominatīvā, pievienotas arī vienskaitļa formas vīriešu un sieviešu dzimtē (attiecīgās tautas piederīgais, piederīgā).

Arī īpašības vārdi tiek rādīti **gan vīriešu, gan sieviešu dzimtē**, parasti pievienojot no attiecīgā īpašības vārda atvasināto apstākļa vārdu ar *-i* vai *-u* (*maigs – maiga maigi*). Ja šādam apstākļa vārdam semantika ievērojami atšķiras no attiecīgā īpašības vārda, tas dots atsevišķā šķirklī (piem., *labi*).

Vārda **fonētiskie vai morfoloģiskie varianti** parasti doti vienā šķirklī, kā pirmo minot biežāk izplatīto vai pareizrakstības normām atbilstošāko variantu (piem., *mājiniēki - mājnieki; jaunkungs - jaunskungs*).

Vārda izruna

Norāde par vārda izrunu dota kvadrātiekvās tūlīt aiz šķirkļa vārda. MLVV atspoguļotas šādas izrunas īpatnības:

1. zilbes robeža, ja nepieciešams norādīt, ka divi blakus esoši patskaņi neveido divskani, piem., *poliomielīts* [poliomi-elīts];
2. ja burts *o* apzīmē divskani, piem., [luōde], izņemot gadījumus, kad *o* ir darbības vārda izskaņās – *ot, -oties* vai priedēklī *no-*;
3. ja burti *e, ē* apzīmē platos patskaņus;
4. ja vārda uzsvars neatrodas pirmajā zilbē, piem., *nemaz* [ne·maz];
5. ja homonīmus izrunā ar atšķirīgu zilbes intonāciju, piem., *zāle* [zāle] ‘telpa’ un *zāle* [zāle] ‘augš’.

Ja vārdam var būt divējāda izruna, doti abi fonētiskie varianti, starp tiem rakstot saikli *vai*, piem., *balons* [balōns *vai* baluōns]. Gadījumos, ja ir varianti uzsvara lietošanā, kvadrātiekvās parādīta tikai neregulārā forma bez uzsvara uz pirmās zilbes, piem., *daždažāds* [*arī* daž·dažāds].

Patskaņa *o* garums vārdnīcā nav atspoguļots.

Tehnisku iemeslu dēļ **MLVV elektroniskajā versijā vārdu izruna parādīta fragmentāri** (dots vārda uzsvars, ja tas neatrodas pirmajā zilbē, norādīta zilbes robeža, ja divi blakus esoši patskaņi neveido divskani).

Gramatiskās norādes un formas

Norāde par šķirkļa vārda piederību pie noteiktas vārdu šķiras lietvārdiem, īpašības vārdiem un darbības vārdiem dota aiz vārda gramatiskā raksturojuma, bet pārējām vārdu šķirām - tūlīt aiz šķirkļa vārda.

Norāde par vārdšķiru nav dota pie t.s. **ģenitīveņiem** – lietvārdiem vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīva formā, kurus teikumā lieto par apzīmētāju (reizēm arī lokatīvā par apstākli). No semantiskā viedokļa tiem ir īpašības vārda nozīme, tāpēc MLVV pie ģenitīveņiem aiz šķirkļa vārda dotas šādas norādes: *ģen. īp. nozīmē*.

Adjektīvētajiem divdabjiem MLVV pievienota norāde – *divd. īp. nozīmē*. Ja adjektīvācijas rezultātā saistība ar attiecīgo darbības vārdu ir zudusi vai arī tie morfoloģiski ir saistīti ar attiecīgo lietvārdu, nevis darbības vārdu (piem., *ķiplokots*), tad šādi vārdi pielīdzināti īpašības vārdiem.

Norādes *īp. nozīmē, lietv. nozīmē, apst. nozīmē, saikļa nozīmē* u. tml. lietotas arī citos **konversijas** gadījumos. Šāds risinājums ir izraudzīts tāpēc, ka ikvienas skaidrojošās vārdnīcas galvenais un primārais uzdevums ir atklāt vārda semantiku, noteikt tā funkcijas no semantiskā viedokļa, turpretī vārda gramatiskajam raksturojumam skaidrojošā vārdnīcā ir pakārtota nozīme.

Lietvārdiem MLVV ir dotas šādas gramatiskās norādes:

1. par dzimti (*v. – vīriešu dzimte, s. – sievietes dzimte, piem., galds v. lietv.; kāja s. lietv.*; kopdzimtes lietvārdiem parādītas arī atšķirīgās datīva galotnes, piem., **badmira kopdz.:** *dat. v. –am, s. –ai, lietv.*);
2. par skaitli (*dsk. – daudzskaitļiem, lietvārdiem, kurus parasti lieto daudzskaitlī, kā arī tautu nosaukumiem; vsk. – lietvārdiem, kurus daudzskaitlī nelieto un kuriem tāpēc daudzskaitļa ģenitīvā nav līdzskaņu mijas*);
3. par locīšanu (*nelok. - nelokāmajiem lietvārdiem, piem., loto nelok. v. lietv.*);
4. par līdzskaņu miju (lietvārdiem, kuriem vienskaitļa un /vai daudzskaitļa ģenitīvā rodas līdzskaņu mija, parādītas attiecīgās ģenitīva galotnes, piem., **apse dsk. ģen. –šu, s. lietv.; briedis –ža, dsk. ģen. –žu, v. lietv.**)

Īpašības vārdi MLVV doti gan vīriešu, gan sievietes dzimtē ar nenoteikto galotni, parasti blakus parādot arī attiecīgā īpašības vārda noteikto galotni un atbilstošo apstākļa vārdu (**skaists –ais, skaista –ā, īp; skaisti apst.**)

Darbības vārdi doti nenoteiksmē, kam parasti seko (pilnā vai īsinātā veidā) darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienskaitļa visu trīs personu formas tagadnē un pirmās personas forma pagātnē, kā arī norāde par transivitāti, t.i., vai attiecīgais darbības vārds ir pārejošs vai nepārejošs. Ja darbības vārds lietojams tikai vai parasti 3. personā, aiz nenoteiksmes formas dota norāde 3. *pers.*, attiecīgi arī tagadnē un pagātnē rādīta tikai 3. personas forma:

celt ceļu, cel, ceļ, *pag. cēlu, tr. darb.*

lasīt –u, –i, –a, *pag. –īju, tr. darb.*

plīst 3.*pers.* plīst, *pag. plīsa, intr. darb.*

Refleksīvie (atgriezeniskie) darbības vārdi atsevišķā šķirklī ievietoti tad, ja tiem ir no tiešā darbības vārda atšķirīga nozīme (piem., savstarpējas darbības vai pāri mēram veiktas darbības nozīme). Ja refleksīvais verbs izsaka tikai to, ka darbība vēršas atpakaļ uz darītāju, tas ievietots pie attiecīgā tiešā darbības vārda šķirkļa beigās aiz kvadrāta (□) zīmes.

Skaitļa vārdiem un **vietniekvārdiem** kopā ar norādi par vārdu šķiru dota arī norāde par iedalījumu noteiktā šīs vārdšķiras grupā:

pieci, piecas *pamata skait.* (pamata skaitļa vārds)

es *pers. vietn.* (personu vietniekvārds).

Prievārdi raksturoti ar norādi par rekciju:
bez priev. ar *ģen.* (prievārds, lietojams ar ģenitīvu).

Apstākļa vārdiem, saikļiem, partikulām, izsaukmes vārdiem parasti dota tikai norāde par vārdu šķiru.

Ierobežojumi vārdu lietošanā

MLVV aiz šķirkļa vārda gramatiskā raksturojuma nereti dota norāde par vārda nozīmes papildkomponentu vai ierobežojumiem vārda lietošanā. Vārdnīcā lietotas šādas norādes:

1. leksikostilistikās (*poēt.* – poētisms; *sar.* – sarunvalodas vārds; *sar. nelit.* – neliterārās sarunvalodas jeb vispārējā slenga vārds; *vienk.* – vienkāršrunas vārds);
2. emocionāli ekspresīvās (*hum.* – humoristiski; *iron.* – ironiski; *niev.* – nievājoši);
3. teritoriāli ierobežojoša (*apv.* – apvidvārds);
4. temporāli ierobežojoša (*novēc.* – novecojis vārds);
5. terminoloģiskās (norādes – attiecīgo nozaru nosaukumus – skat. saīsinājumu sarakstā). Ja termins ir kļuvis par vispārlietojamās leksikas sastāvdaļu, tad šķirklī norāde par attiecīgo nozari nav minēta.

Norāde *pār.* (pārnesta nozīme) lietota gan pie atsevišķiem piemēriem, gan pie paralēļu zīmes (//), kas norāda vārda nozīmes niansi. Pie vārda nozīmēm norāde *pār.* MLVV nav lietota.

Skaidrojumi

Nozīmju skaidrošanai MLVV izmantots trīspakāpju semantiskais dalījums, kas pirmoreiz latviešu leksikogrāfijā lietots „Latviešu literārās valodas vārdnīcā”. Vārda nozīmes daudznozīmju vārdiem apzīmētas ar arābu cipariem, bet sīkākas semantiskās atšķirības (nozīmes nianses) – ar paralēļu zīmi vai semikolu. Paralēļu zīme likta, ja nozīmes nianse no nozīmes atšķiras diezgan ievērojami, bet semikols lietots gadījumos, kad atšķirības ir nelielas. Aiz semikola skaidrojuma beigās dažreiz pievienots arī attiecīgā vārda sinonīms vai sinonīmi.

MLVV visbiežāk lietotais skaidrojuma tips ir definīcija, ko dažkārt papildina atbilstošais sinonīms vai sinonīmi. Retāk lietotiem vai stilistiski marķētiem vārdiem izmantots sinonīmiskais skaidrojums, resp., vārda nozīme atklāta tikai ar sinonīmu vai sinonīmiem.

Nereti skaidrojumu papildina dažādi norādījumi gan iekavās, gan aiz domu zīmes. Šie norādījumi sīkāk raksturo darbības objektu vai subjektu, nosauc īpašības nesēju vai raksturīgu pazīmi.

Augu un dzīvnieku skaidrojumi MLVV papildināti ar attiecīgās dzimtas, ģints vai sugas latīnisko nosaukumu kvadrātiekvāsi:

cielava *s. lietu.* Neliels zvirbuļveidīgo kārtas dziedātājputns ar garu asti. *Baltā c. Dzeltenā c.* • *Cielavu dzimta* [Motacillidae]

baltalksnis –šņa, *dsk. ģen.* –šņu, *v. lietu.* Alkšņu suga – koks ar gludu, gaišpelēku mizu [Alnus incana]. *Baltalkšņu audze.*

Aiz skaidrojuma kvadrātiekvās MLVV doti arī ķīmisko elementu simboli:

kadmījs *v. lietu.* Ķīmiskais elements – mīksts, sudrabaini balts metāls, ko izmanto, piem., viegli kūstošos sakausējumos, pretkorozijas pārklājumos, kodolreaktoru konstrukcijās [Cd]. *Kadmija savienojumi.*

Vārdu pāriem ar *-veida* un *-veidīgs* (piem., *kreklveida* – *kreklveidīgs*, *kubveida* – *kubveidīgs*) skaidrojums dots pie tās formas, kura ir biežāk izplatīta, retāk lietoto formu ievietojot aiz kvadrāta (□) zīmes šķirkļa beigās.

Ir skaidrojumi, kuros dota atsauce uz citu vārdu, pie kura var atrast pilnīgāku semantisko informāciju. Šāda veida skaidrojumos uz pamatvārdu norādīts ar bultiņu (→):

kuģītis –ša, *dsk. ģen.* –šu, *v. lietv.* **1.** Dem. → k u ģ i s. **2.** Šujmašīnas elements, kas krusto augšējo un apakšējo diegu.

Piemēri

Piemēri skaidrojošā vārdnīcā papildina skaidrojumu, parāda vārda lietošanu kontekstā, tā saistījumu ar citiem vārdiem. MLVV piemēri (parasti vārdu savienojumu veidā) doti aiz nozīmes vai nozīmes nianses skaidrojuma. Ja vārdu savienojumā šķirkļa vārdam ir tāda pati gramatiskā forma kā šķirkļa galvā, tas parasti parādīts saīsināti, rakstot tikai šķirkļa vārda pirmo burtu:

balts –ais, **balta** –ā, *īp.*; **balti** *apst.* Tāds, kam ir, piem., sniega, piena krāsa; pretstats – melns. *B. papīrs. Nokrāsot māju baltā krāsā.*

Reizumis, kad vārda semantikas atklāšanai nepieciešams plašāks konteksts, aiz aplīša (○) kā piemērs dots citāts no daiļliteratūras vai arī periodikas.

Frazeoloģismi

Par frazeoloģismiem MLVV uzskatīti sastāva un struktūras ziņā samērā stabili vārdu savienojumi, kuros vērojams nozīmes pārnēsums. Katru frazeoloģismu MLVV ievada romba (◇) zīme. Vārdnīcā frazeoloģisms ievietots pie pirmā frazeoloģismu veidojošā patstāvīgā vārda (piem., *zili brīnumi* – pie šķirkļa *zils*). Frazeoloģismā šķirkļa vārdu pamatformā dod saīsināti:

kāja ◇ K. paslīd – saka par cilvēku, kas pārkāpj, piem., morāles normas.

Fakultatīvi vārdi frazeoloģismā rakstīti iekavās: ◇ Kā (veca) beka..

Alternatīvi vārdi (kas frazeoloģismā var mīties) rakstīti iekavās ar piebildi *arī*:

◇ Ko (*arī* cik) kājas nes..

Atvasinājumi

Atvasinātie lietvārdi ar izskaņu *-ība*, *-ums*, *-iens*, *-oņa*, *-(it)āte*, *-šana*, kas darināti no tās pašas saknes kā šķirkļavārds, kā arī atbilstošie atgriezeniskie (refleksīvie) darbības vārdi, ja tiem nav no attiecīgā pamatvārda atšķirīga nozīme, MLVV ievietoti pie pamatvārda, šķirkļa beigās aiz kvadrāta (□) zīmes, bez nozīmes skaidrojuma (piem., *definējums* pie *definēt*; *uzstājība*, *uzstājīgums* pie *uzstājīgs*; *dūciens*, *dūkoņa* pie *dūkt*). Ja atvasinātajam lietvārdam vai atgriezeniskajam (refleksīvajam) darbības vārdam ir cita, no pamatvārda atšķirīga nozīme, tad šādam atvasinājumam veidojams atsevišķs šķirklis:

kratīšana *s. lietv.* **1.** Darbība, process → k r a t ī t. **2.** Izmeklēšanas darbība – personu, telpu pārmeklēšana, lai atrastu pierādījumus, kuriem ir nozīme krimināllietā. *Kratīšanas orderis.*

Vārda cilme

MLVV aizgūtiem vārdiem un latviešu kultūras darbinieku vai valodnieku darinātajiem jaunvārdiem šķirkļa beigās ir dota norāde par attiecīgā vārda cilmi:

bagāža

C i l m e no franču *bagage*.

ciedrs

C i l m e no grieķu *kedros* ‘tīkami smaržīgs koks’.

burtnīca

C i l m e A. Kronvalda jaunvārds, darināts no *burts*.

krūze

C i l m e no viduslejasvācu *krūs*.

Normatīvais komentārs

MLVV pie atsevišķiem šķirkļiem uz tumšāka fona (diemžēl elektroniskajā versijā fons nav iekrāsots) dots komentārs no valodas kultūras viedokļa, ja ar kādu vārdu saistās kļūmes tā pareizrakstībā, pareizā izrunā vai formu lietošanā, tāpat, ja kāda vārda vietā labā, pareizā latviešu valodā ieteicams lietot citu vārdu (piem., *locīkla* plaši izplatītā vārda *šarnīrs* vietā). Šajos komentāros dota arī informācija par pareizrakstības normu izmaiņām (piem., *islams* - *islāms*).